

Dünya Dillerinden Örneklerle

Dilbilimsel

Tipoloji

Murat ÖZGEN

Özgün KOŞANER

7. Baskı

 PEGEM
AKADEMI

Doç. Dr. Murat ÖZGEN - Doç. Dr. Özgün KOŞANER

Dünya Dillerinden Örneklerle DİLBİLİMSEL TİPOLOJİ

ISBN 978-605-318-611-3

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2023, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

1. Baskı: Ekim 2016, Ankara

7. Baskı: Ekim 2023, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türüldür
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler - Ankara
Tel: (0312) 341 36 67

Yayıncı Sertifika No: 51818

Matbaa Sertifika No: 47865

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA

Yayınevi: 0312 430 67 50

Dağıtım: 0312 434 54 24

Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60

İnternet: www.pegem.net

E-ileti: pegem@pegem.net

WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Doç. Dr. Murat ÖZGEN

1986 yılında İzmir'de doğdu. Özgen, ilköğretim ve lise eğitimini İzmir'de tamamladıktan sonra, lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dilbilimi Bölümü'nde aldı. 2008 yılında bu bölümden mezun olduktan sonra 2010 yılında yüksek lisansını Dokuz Eylül Üniversitesi'nde tamamlayıp doktora eğitimine devam etti. 2015 yılında Ankara Üniversitesi Dilbilim Anabilim Dalı'nda doktorasını 'Çizgiselleştirmeye Özellik-Tabanlı Bir Yaklaşım' teziyle bitiren Özgen, 2017 Ağustos - 2018 Şubat arası 6 ay süreyle University of Massachusetts Amherst'ta doktora sonrası araştırmalarda bulundu. Özgen, 2012 yılından beri Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Bölümü'ndeki görevini sürdürmektedir. İlgi alanları içerisinde, sözdizim, arakesitler, biçimsel anlambilim gibi konular yer almaktadır.

Doç. Dr. Özgün KOŞANER

1995 yılında Amasya Anadolu Lisesinden mezun olduktan sonra aynı yıl Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi İngiliz Dili Eğitimi bölümünde lisans eğitimine başlayıp 1999 yılında mezun oldu. 2002 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Yüksek Lisans programına başlayıp 2005 yılında 'Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçimsözdizimsel Özellikleri' başlıklı yüksek lisans teziyle programı tamamladı. Aynı yıl doktora programına başlayıp 2008 yılında 'Türkçede Yükleme' başlıklı yüksek lisans teziyle doktor unvanını kazandı. 2002 yılından bu yana Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Bölümünde öğretim elemanı olarak çalışan Özgün KOŞANER 2017 yılında Doçent unvanını alarak dilbilim alanındaki çalışmalarına devam etti. Araştırma konuları arasında sesbilim, sözdizim, bilgisayarlı dilbilim ve bilişsel dilbilim yer almaktadır. Koşaner, halen Fransa'da Université Aix-Marseille'de Türkçe okutmanı olarak görev yapmaktadır.

ÖN SÖZ

Son dönemlerde yapılan tipoloji çalışmalarının betimlemenin ötesine geçerek dilin hem evrimsel hem de biyolojik kökenlerine ışık tuttuğu görülmektedir. Kısa tanımıyla, dil tipolojisi dünya dilleri arasındaki benzerlik ve farklılıkların belirlenmesi anlamına gelir. Bu alanda artan çalışmaları göz önünde bulundurduğumuzda, bu tür bir kitabın Türkçe olarak yazılması ve alanyazına kazandırılmasının bir gereklilik olduğu gözlemlenmiştir. Uzunca bir süre sayısız kaynak okuyup dünya dillerinden veri toplayarak elde edilen çerçeve basitleştirilip bu bilgiler yazıya dökülmüştür. Ortaya çıkan ürün ise bu alanda Türkçe üretilmiş öncü çalışmalardan birisi olarak değerlendirilebilir. Kitapta ilk olarak çok basit bir dille dilsel tipolojinin ne olduğundan söz edilmiştir. Daha sonra, bu alandaki tarihsel gelişmelere göz atılmış; kurulan bu temel üzerinde öncelikle sesbilimsel tipoloji üzerine derlenen veriler ve bilgiler sunulmuştur. Buradan yola çıkılarak biçimbilimsel tipoloji ele alınmış ve bu çalışma alanının çağdaş inceleme yöntemleri tartışılmıştır. İzleyen bölümde ise sözdizimsel tipolojinin temel kavramları üzerinde durulup dünya dillerinden görünümüyle örneklendirilmiştir. Kitapta, dünya dillerindeki anlambilimsel görünümleri inceleyen anlambilimsel tipolojiyle de yer verilmiştir. Son olarak, tipolojik çalışmaların inceleme yöntemleri, tipoloji çalışmalarının son durumu, diğer dilbilimsel kuram ve yaklaşımlarla ilişkisiyle ardakalan sorunlar üzerinde tartışmalar sunulmuştur. Kitabın, her bölümünün başında bir özet ve temel kavramlar listesi verilmiştir. Burada amaçlanan okuyucuya ön izlenim vermek ve bölümün anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Bu kitabın dilbilimci olsun olmasın, dil çalışmalarına ilgi duyan herkes tarafından keyifle okunmasını diliyoruz.

Murat Özgen - Özgün Koşaner

İÇİNDEKİLER

Ön Söz.....	iv
Kısaltmalar	ix
Çizelgeler ve Görseller Listesi	x

1. BÖLÜM

DİL TİPOLOJİSİ NEDİR? NE DEĞİLDİR?

1.1. Tipoloji Tanımının Kapsamı.....	3
1.2. Dil Evrencelerine İki Temel Yaklaşım	4
1.2.1. Dil Evrenceleri ve Evrensel Dilbilgisi	5
1.2.2. Dil Evrenceleri ve Greenberg	9
1.3. Dillerarası Karşılaştırma	11
1.4. Dilbilimsel Tipoloji Araştırmacıları Neyi İnceler?.....	14
1.5. Parçasal Tipoloji Karşısında Bütüncül Tipoloji.....	17
1.6. Dünya Dillerine Genel Bir Bakış.....	19
1.6.1. Kaç Dil Var?	19
1.6.2. Dünya Dillerinin Dağılımı	21

2. BÖLÜM

DİL TİPOLOJİSİ ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

2.1. Giriş.....	29
2.2. Dil Çalışmalarının Tarihçesi.....	29
2.2.1. Kıl Tabletler Üzerinde Dilbilgisi Çalışmaları	29
2.2.2. Çin'in Köklü Dil Geleneği.....	31
2.2.3. Hindistan'ın Dilbilgisi Dahisi Pānini.....	33
2.2.4. Antik Yunan'da Dil Çalışmaları.....	36
2.2.5. Romalı Dilciler	38
2.2.6. Orta Çağ'da Dil Üzerine Düşünceler.....	40
2.2.7. Rönesans ve Bilimin Yeniden Doğuşu	43
2.2.8. 16. Yüzyıl ve Sonrası	45
2.2.9. Türk Dilcileri	49
2.3. Dilbilimsel Tipolojinin Tarihçesi	50
2.3.1. Karşılaştırmalı Dilbilgisi Çalışmaları	50
2.3.2. Dil Tipolojisinin Doğuşu	55

2.3.3. Yapısalcılık ve Tipoloji.....	56
2.3.4. Biçimbilimsel Tipolojiden Sözcük Dizilişine	59
2.3.5. Greenberg Sonrası Yaklaşımlar	62

3. BÖLÜM

SESLERİ AYRIŞTIRMAK VE SESLERİ BİRLEŞTİRMEK

3.1. Giriş.....	67
3.2. Hava Kaynağına Göre Sesbirimler.....	68
3.3. Bölüt Örüntüleri.....	70
3.3.1. Sesbirim Sayımcaları	70
3.3.2. Ünsüzlerin Betimlenmesi	73
3.3.3. Ünlülerin Betimlenmesi.....	80
3.3.4. Seslem Örüntüleri.....	83
3.4. Bölütüstü Birimler.....	86
3.4.1. Tonlar	86
3.4.2. Vurgu Düzeni.....	87
3.4.3. Ezgi Örüntüleri	92

4. BÖLÜM

SÖZCÜKLERİ AYRIŞTIRMAK

4.1. Temel Kavramlar	97
4.2. Tipolojik Ölçek.....	103
4.2.1. Kaynaşım.....	104
4.2.1.1. Yalınlayan	104
4.2.1.2. Bitiştirmeli.....	105
4.2.1.3. Çizgidişli	108
4.2.1.4. İkilme	109
4.2.2. Gerçekleşim	113
4.2.3. Bükümlülük	116
4.2.4. Bireşim	119
4.3. Biçimbirimlerin Dizilimi.....	122
4.3.1. Sonekleme ve Önekleme	124
4.3.2. Bağıntı İlkesi	125

5. BÖLÜM

SÖZCÜKLERİ BİRLEŞTİRMEK

5.1. Temel Kavramlar	129
5.2. Geçişlilik.....	133
5.2.1. Özne Yerleşimi	134
5.2.2. Nesne Yerleşimi.....	141
5.3. Sözcük Dizilişi	145
5.3.1. Sözcük Dizilişi Konusundaki Öncü Çalışmalar.....	146
5.3.2. Çağdaş Çalışmalarda Sözcük Dizilişi	149
5.3.2.1. ÖNE-NÖE ya da Eylem-Son Diller.....	149
5.3.2.2. EÖN-ENÖ ya da Eylem-İlk Diller	153
5.3.2.3. ÖEN Dizilimi	156

6. BÖLÜM

YAPBOZU ANLAMLANDIRMAK

6.1. Giriş.....	161
6.2. Anlambilimsel Tipoloji.....	161
6.2.1. Sözcükbilimsel Tipoloji.....	162
6.2.2. Duygusal Artanlamlar.....	163
6.2.3. Eşanlamlılık	164
6.2.4. Çokanlamlılık.....	165
6.2.5. Eşadlılık.....	165
6.2.6. Katıştırım	166
6.3. Yeniden Anlambilimsel Tipoloji	166
6.4. Derine, Daha Derine.....	171

7. BÖLÜM

YAPBOZU BİTİRİRKEN

7.1. Dillerarasılık	177
7.1.1. Açıklama Olgusu Üzerine.....	177
7.1.2. Dilsel Yapılanmaları Açıklamak.....	179
7.1.3. Eşsüremlilik Artsüremlilikle Açıklanabilir mi?	181
7.2. Tipoloji Çalışmalarına Yeniden Bir Bakış.....	183
7.2.1. Bilimsel Yaklaşımlar Temelinde Dilbilimsel Tipoloji.....	183
7.2.2. Dilbilimsel Kuramlar Çerçevesinde Tipolojik Görünüm.....	185
7.3. Yapbozun Son Parçası Nerede?	186

Kaynakça.....	189
Sözlükçe (Türkçe – İngilizce).....	201
Sözlükçe (İngilizce – Türkçe).....	216
Konu Dizini.....	231
Yazar Dizini.....	240
Diller Dizini	242

KISALTMALAR

±BEL	Belirlilik	GRKLIK	Gereklilik Kipi
1ÇĞL	1. Çoğul Kişi	İKİ	İkilik
1TKL	1. Tekil Kişi	İKİLEME	İkileme Üreticisi
2ÇĞL	2. Çoğul Kişi	İYE	İyelik Belirticisi
2TKL	2. Tekil kişi	K	Kişi
3ÇĞL	3. Çoğul Kişi	KAY	Kaynaşık
3TKL	3. Tekil Kişi	KİP	Kiplik
A	Ad	KONU	Konulaştırıcı
ADL	Adlaştırıcı	KOŞ	Koşaç
ARAÇ	Araçlık Durumu	KRŞT	Karşıtlık
ARAÇ	Araçlık Durumu	KŞL	Koşul
AYR	Ayrılma Durumu	N	Nesnel
BEL	Belirtme Durumu	NİT	Niteleme
BİTM	Bitmişlik Görünüşü	OLMSZ	Olumsuzlayıcı
BİTMS	Bitmemişlik Görünüşü	ORT	Ortaç
BLD	Bildirme Kipi	ÖNEK	Önek
BUL	Bulunma Durumu	ÖZE	Özgeçişlik Durumu
ÇEK	Çekim	ÖZEL	Özellik Durumu
ÇĞL	Çoğullayıcı	ÖZGÜ	Özgürlük Durumu
D	Dişil	S	Sıfat
DGG	Dişil Görülen Geçmiş	SALT	Saltlık Durumu
DNLVC	Dinleyici	SIN	Sınıflayıcı
E	Eylem	SIR	Sıralı
EÇK	Eylemcil Çekim Kaynaşığı	SÜR	Sürerlik Görünüşü
ED	Edilgen	TAM	Tamlayan Durumu
EDC	Edici	TAN	Tanımlık
ER	Eril	ULAÇ	Ulaç
ET	Etken	ÜSTÜN	Üstünlük Belirticisi
EYL	Eylemleştirci	YÖNL	Yönlenme Durumu
EYLM	Eylemleştirci	VARS	Varsayımsallık
GEÇ	Geçmiş	YAK	Yakınsallık Durumu
GEÇDİŞİ	Geçmiş Dışı	YAL	Yalın Durumu
GEÇİŞ	Geçişlilik	EĞİK	Eğik Durum
GEL	Gelecek	YÖN	Yönelme Durumu
GEN	Geniş	YERL	Yerleşiklik Durumu
GG	Görülen Geçmiş	YTRLK	Yeterlik Kipi
GÖR	Görünüş		

Çizelgeler ve Görseller Listesi

3. Bölüm – Sesleri Ayırıştırmak ve Sesleri Birleştirmek

Çizelge 1 Titreşimlilik Ölçeği.....	68
Çizelge 2 Ünsüz Sayımcaları	71
Çizelge 3 Ünlü Sayımcaları	71
Çizelge 4 En Yaygın Ünlü Sayımcaları.....	72
Çizelge 5 Patlamalı ve Sürtünmeli Ünsüzlerde Ötümlülük	75
Çizelge 6 Ünsüz Örüntüleri	76
Çizelge 7 Küçük Dil Ünsüzleri.....	77
Çizelge 8 Gırtlaksıllaşmış Ünsüzler	78
Çizelge 9 Yanal Ünsüzler	78
Çizelge 10 Artdamaksıl Genizsil Ünsüz	79
Çizelge 11 Genizsil Ünlüler.....	81
Çizelge 12 Ön Yuvarlak Ünlüler	82
Çizelge 13 Önses Sezdirimleri	85
Çizelge 14 Sonses Sezdirimleri	85
Çizelge 15 Seslem Yapısı.....	85
Çizelge 16 Ton Dilleri	87
Çizelge 17 Sabit Vurgu Konumları.....	88
Çizelge 18 Ağırlık Etmenleri.....	91
Çizelge 19 Ağırlık Duyarlı Vurgu.....	91

4. Bölüm – Sözcükleri Ayırıştırmak

Görsel 1 Biçimbilimsel Ek Türleri.....	98
Görsel 2 Kaynaşık Türleri.....	101
Görsel 3 Geleneksel Biçimbilimsel Tipoloji Ölçeği.....	103
Görsel 4 Sözcük Oluşturumundaki İki Tür Değiştirgenin Etkileşimi	121

5. Bölüm – Sözcükleri Birleştirmek

Görsel 1 Eylem Sınıflaması.....	134
---------------------------------	-----

6. Bölüm – Yapbozu Anlamlandırmak

Çizelge 1 Vücut Parçaları Ulamları.....	167
Çizelge 2 Anlambilimsel İlkeller ve Ulamları	172
Çizelge 3 Anlambilimsel İlkellerin Değerlik Çerçevesi	174
Görsel 1 ‘açma’ Olayının Sınır Konumları	168